

УДК 378.096.(477.54)/(093)

Т. Г. Павлова

Харківський торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету

ХАРКІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ВЗАЄМОДОПОМОГИ ТРУДЯЩИХ ЖІНОК (1902–1919 рр.)

У статті аналізується діяльність Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок у 1902–1919 рр.: процес утворення товариства, його структура, кадри, основні напрямки роботи, залучення до співпраці на громадських засадах небайдужих харків'ян; досліджується заснування й генеза основних його установ – дитячого садка «Очаг», гімназії зі спільним навчанням хлопчиків і дівчат, Вищих жіночих курсів. Робиться спроба показати діяльність товариства в контексті соціокультурного життя Харкова і країни в цілому.

Ключові слова: Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок, Вищі жіночі курси, вища жіноча освіта, Харків, дореволюційні жіночі організації.

В статье анализируется деятельность Харьковского общества взаимопомощи трудящихся женщин в 1902–1919 гг.: процесс образования общества, его структура, кадры, основные направления работы, привлечение к сотрудничеству на общественных началах неравнодушных харьковчан; исследуются создание и генезис основных его учреждений – детского сада «Очаг», гимназии с совместным обучением мальчиков и девочек, Высших женских курсов. Делается попытка показать деятельность общества в контексте социокультурной жизни Харькова и страны в целом.

Ключевые слова: Харьковское общество взаимопомощи трудящихся женщин, Высшие женские курсы, высшее женское образование, Харьков, дореволюционные женские организации.

The article analyses the activity of Kharkiv society of working women in the 1902–1919 years: the formation of the association, its structure, personnel, main areas of activities, attraction of not indifferent Kharkiv citizens to cooperate on a voluntary basis; it addresses the creation and the genesis of its main institutions – kindergarten «Ochag» coed school with boys and girls, the Higher Courses for Women. An attempt is made to show the activities of the society in the context of social and cultural life of Kharkov and the country as a whole.

Keywords: Kharkov beneficiary association of working women, Higher Courses for Women, higher education for women, Kharkiv, pre-revolutionary women's organizations.

У Російській імперії масові громадські рухи почали формуватися на межі 50–60-х років XIX ст. спочатку в столицях, потім у провінції. Громадські організації створювалися для розв'язання найбільш гострих соціальних проблем, однією з яких була гендерна. У сучасному суспільстві на новому витку цивілізаційного розвитку постали нові проблеми, пов'язані з гендером, освітою, доброчинністю та ін., ефективне розв'язання яких можливе за умови співпраці держави й громадянського суспільства. Тому всебічне дослідження діяльності громадських організацій на різних етапах історії є актуальним і соціально значущим завданням.

Жіночий рух у дореволюційній Росії досить добре досліджено. Перші спроби його осмислення були зроблені сучасниками і безпосередніми його учасниками [1, 22]. Виключно крізь призму класової боротьби вивчали рух у 20–30-ті рр. XX ст. [4, 5], більш об'єктивно і всебічно – у 60–80-ті роки [15, 17]. Справжній спалах наукового інтересу до цієї проблеми стався в 90-х роках XX ст. Численні індивідуальні та колективні публікації останніх 20 років сформували досить цілісне, науково обґрунтоване уявлення про ідеологію, основні напрямки, форми роботи та досягнуті результати жіночих організацій у царській Росії [16, 20, 21].

© Павлова Т. Г., 2014

Однак жіночий рух у провінції, в т. ч. у Харкові, вивчено недостатньо. Тому метою даної статті є дослідження соціокультурної діяльності Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок.

У Харкові перші об'єднання громадян з'явилися в 60-ті роки XIX ст. На поч. 1917 р. їх налічувалося кілька десятків, у т. ч. кілька жіночих. Харківське Товариство взаємодопомоги трудящих жінок (ХТВТЖ) заснували на початку XX ст. жінки, що жили самостійною працею. За даними перепису 1897 р. 31 716 осіб – тобто більш ніж 38 % харків'янок самі заробляли собі на життя. У цьому відношенні Харків перевершували лише Київ (40 % трудящих жінок), Петербург (понад 49 %) і Москва (понад 51 %) [2, с. 149]. Ініціатором об'єднання стала А. М. Кроміна, а її найближчими соратниками – О. М. Новицька, А. І. Басова, В. В. Котельникова та інші [14, с. 3]. Уже на перших зборах у товариства записалося 150 осіб.

Статут ХТВТЖ після широкого обговорення був затверджений Міністерством внутрішніх справ 15 листопада 1902 р. У ньому закріплювалася мета товариства – поліпшення матеріальних і моральних умов існування своїх членів. Виходячи з цього, визначалися конкретні завдання: товариство «1) видає нужденним членам одноразові й щомісячні допомоги та позики; 2) влаштовує бюро для підшукування занять членам суспільства; 3) влаштовує для своїх членів і їх сімей ... квартири, їдальні, лікарні, притулки для нужденних ..., систематичні курси з предметів наукових і професійних, денний притулок та школу, дитячий садок, ... літні колонії для дітей членів товариства, ... бібліотеку й читальню при ній, майстерню й при ній вітрину для збуту рукодільних робіт» [19, с. 3].

На чолі ХТВТЖ стояв комітет із 15 осіб, що обиралися на три роки. На установчих зборах, що відбулися 15 і 22 грудня 1902 р. головою комітету було обрано Л. Є. Єфимович (голівувала до 1905 р.), товаришем голови – О. Я. Єфименко, членами: Х. О. Алчевську, В. М. Белоконську, Н. В. Кропивницьку, О. М. і А. М. Новицьких, М. Д. Раєвську та ін. У наступні роки головами комітету обиралися О. Я. Єфименко (1906), В. М. Белоконська (1907–1911), А. М. Новицька (1911–1919).

На 1 січня 1903 року товариство складалося з 602 членів [14, с. 4]. Вони представляли різні верстви населення. Серед них були самотні й заміжні, працюючі й домогосподарки, з освітою (в т. ч. вищою) й без неї. Нерегулярна статистика зафіксувала, що понад 90 % жінок, що перебували членами товариства, працювали [9, с. 3], 30 % проживали в родинях як дружини або дочки [6, с. 3]. Завдяки ефективній суспільно-корисній діяльності до товариства вступали все нові й нові члени. У 1907 р. воно налічувало 922 [6, с. 3], у 1914 р. – 1055 членів [11, с. 3].

Уже в перший рік існування Товариства взаємодопомоги трудящих жінок були організовані його перші установи: бюро з працевлаштування (1 серпня його перевели на окрему винайняту квартиру), каса для видачі позик під 4 % річних, у вересні відкрилися курси іноземних мов. У 1904 р. була відкрита бібліотека, влаштовані тимчасові курси медсестер для війни з Японією. На початку 1905 р. були організовані професійні курси зі стенографії, бухгалтерії, іноземних мов – англійської, німецької, французької, а восени відкрито курс української мови (викладав М. І. Міхновський) [8, с. 32]. Того ж року було створено комісію з улаштування лекцій та уроків. Її очолила О. І. Арнольд [8, с. 9] (дружина проф. В. М. Арнольді). 30 вересня на засіданні цієї комісії ухвалено рішення організувати для членів товариства дворічні вечірні юридичні курси, а для охочих поглиблено вивчати юриспруденцію – зробити додаткову програму на 3-й рік. [11, с. 31]. Але реалізувати його не вдалося.

Особливою гордістю харків'янок став відкритий 21 вересня 1903 р. дитячий садок – «Очаг». Надалі цей проект викликав до життя низку нових ініціатив у сфері освіти, що втілювалися спочатку в початковій школі, а потім в гімназії зі змішаним навчанням. На початку XX ст. дошкільних дитячих установ у місті було зовсім небагато й перебування в них дитини коштувало дуже дорого – не менше 60 крб. на рік. В «Очагу» встановили помірну платню – 3 крб. на місяць, 27 крб. на рік. Перший набір склав 20 дітей [11, с. 26]. При установі відкрили їдальню, щоб мами після

роботи, забираючи своїх діточок, могли смачно й недорого поїсти. Для оздоровлення дітей у с. Високе придбали будинок, де щорічно влаштовували літню дитячу колонію [8, с. 24].

Природним продовженням «Очагу» стала відкрита при ньому в 1904 р. школа. Спочатку там навчалось 7 учнів, заняття проводили в їдальні, але викладання було безкоштовне [18, с. 31]. Коли діти вирости, вирішено було створити гімназію – школу нового типу зі змішаним навчанням і добре поставленим вихованням. Для її відкриття був потрібен дозвіл Міністерства народної освіти. Його було отримано в серпні в такому формулюванні: дозволити ХТВТЖ «спільне навчання дітей до 4 класу, але з роздільним навчанням з 5-го в несполучених приміщеннях».

На заснування гімназії товариство грошей не мало. Допомогла громадськість: батьківський комітет і міська дума. Остання асигнувала 1 тис. карбованців [9, с. 30]. Організатори мріяли про дешеву, доступну, якісну школу. Але змушені були виконувати казенні програми, а дорожнеча обумовила високу плату за навчання в старших класах – 80 карбованців. 3 вересня 1907 р. у класах «Очагу» почала працювати гімназія. До молодшого підготовчого класу склали іспити й сіли за парти 10 дівчаток і 25 хлопчиків [9, с. 31].

28 грудня 1912 р. – 4 січня 1913 р. у С.-Петербурзі проходив I Всеросійський з'їзд із освіти жінок, організований Російською лігою рівноправності жінок. У ньому взяли участь харків'янки О. М. Десятова, А. Т. Маштакова, А. М. Новицька, О. П. Пономарьова, М. Є. Попова. О. М. Десятова головувала на першому засіданні секції спільного навчання. З повідомленням «Про спільне навчання в 8-класній гімназії Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок» виступила О. П. Пономарьова. Вона пояснила мету взаємного навчання – підняття розумового рівня жінки, розвиток її світогляду, становлення її як повноправного члена суспільства, а також пом'якшення грубості хлопчиків та надання молоді можливості для взаємного ознайомлення в ситуації повсякденної праці. Доповідачка розповіла про організацію роботи гімназії, наголосила на прагненні педагогів налагодити відносини партнерства з учнями шляхом організації спільного культурного дозвілля. Так, у гімназії працювали клуби, проводилися «літературні ранки і вечори», спектаклі, екскурсії. На шостому році роботи в ній навчалось 304 учні (150 хлопчиків і 154 дівчинки). Розміщувалася гімназія у власній 4-поверховій будівлі [18, с. 32-36]. На організованій під час роботи з'їзду виставці були представлені фотографії, документи, відомості про гімназистів та їхні роботи.

У рік свого 10-річчя ХТВТЖ мало досить розвинену мережу установ, здатних всебічно задовольнити потреби своїх членів: бюро, дитячий садок, початкову школу, змішану гімназію, їдальню, бібліотеку, літературно-художній гурток, курси дошкільного виховання [11, с. 32]. Усі вони працювали на платній основі, але далеко не завжди самоокупувалися, особливо на перших порах. Тому питання фінансового забезпечення завжди були актуальними для товариства. Кошти надходили з різних джерел: членські внески, плата за послуги, благодійні заходи – лекції, концерти, бали й ін.

Однак, за всієї соціокультурної значущості зазначених вище установ, по суті своїй вони залишалися маленькими конкретними справами, які зачіпали інтереси незначної частини городян. Головною же справою ХТВТЖ стали засновані ними Вищі жіночі курси (ВЖК), навколо яких згуртувалися сотні кращих представників харківської громадськості – професори, вчителі, юристи, медики, підприємці, чиновники, творча інтелігенція, і, звичайно, жінки з різних станів – усі, хто розумів необхідність розвитку вищої жіночої освіти. А з урахуванням слухачок, можна з упевненістю сказати, що курси вплинули на долі тисяч жінок із різних губерній країни.

Ідею організувати ВЖК на початку 1904 р. висунула, розпропагувала й почала втілювати в життя О. О. Косач (тітка Лесі Українки). Вона не була членом товариства, але проблему безправного становища жінок у всіх сферах суспільного життя сприймала гостро, як найбільшу несправедливість, яку потрібно подолати. 27 січня було сформовано комісію з організації ВЖК у складі В. М. Белоконської, О. М. Десятової, О. А. Косач, В. В. Котельникової, А. М. Кроміної, Л. Є. Єфимович, згодом поповнено О. І. Арнольдї, А. Ф. Рейнгард, А. М. Новицькою, Н. Н. Монтвід, О. М. Стекловою, О. А. Родіоною. Комісію очолила історик О. Я. Єфименко. Протягом трьох місяців жінки зібрали інформацію про можливих слухачок, зв'язалися з іншими

університетськими містами, що мали ВЖК, і з професорами харківських вузів, розробили проект Статуту Вищих жіночих курсів університетського типу з історико-філологічним і природничим факультетами. Припускали й юридичний факультет, але він не відбувся.

Однак клопотання ХТВТЖ Міністерство народної освіти відхилило і в 1904 р., і на поч. 1905 року. А восени 1905 р. питання щодо створення вищих жіночих курсів у Харкові було знято з порядку денного як неактуальне, оскільки місцевий університет прийняв як вільнослухачок 50 дівчат. Проте дуже скоро з'ясувалося, що університетські аудиторії не можуть вмістити всіх охочих. Восени 1906 р. товариство відновило клопотання про відкриття вищих вечірніх курсів із програмою університету для своїх членів. На цей раз клопоти увінчалися успіхом. 27 квітня 1907 р. Міністерство народної освіти дозволило ХТВТЖ відкрити Вищі жіночі курси. 30 травня харківський попечитель затвердив Положення про них.

У вересні 1907 р. заняття на Вищих жіночих курсах розпочали 198 дівчат: 112 на природничому факультеті, 47 на історико-філологічному і 39 записалися на окремі предмети. Серед цих перших слухачок курсів – 82 члени ХТВТЖ [10, с. 25]. На 1 січня 1908 р. на курсах навчалася 152 дівчини, 1909 р. – 261, 1910 р. – 465, 1911 р. – 551, 1912 р. – 673, 1913 р. – 808, 1914 р. – 1004 [3, с. 22], в 1915 р. – 1710 р. [12, с. 14–17]. У 1916 р на ВЖК надійшло 1216 заяв [3]. Цифри ці постійно мінялися через плинність контингенту, тому в різних звітах вони неоднакові. При цьому відмінності могли бути досить суттєвими. У 1914 р., наприклад, восени на курсах займалося 1282 слухачки, а навесні – 1144 [13, с. 8–15]. Даних по 1917–1919 рр. не знайдено.

Керівництво курсами здійснювалося колегіально. Навчальними справами опікувалася рада, яка об'єднувала всіх професорів, які викладали на курсах, а адміністративно-господарськими – правління. В обох колегіях були представлені по три представника від ХТВТЖ з правом голосу. Стратегію розвитку вузу виробляли спільно, але тактичні, поточні питання цілком і повністю вирішувалися директором і його помічниками – деканами. 8 вересня був обраний перший завідувач курсами – проф. І. В. Нетушил. Одночасно він очолив раду та правління курсів. У наступні роки директорами ВЖК обиралися професори університету О. А. Альбіцький (з грудня 1909 р.), О. М. Анциферов (з грудня 1910 р.) і С. М. Кульбакін (з грудня 1911 р.). Степан Михайлович перебував на цій посаді до грудня 1919 року.

Харківські ВЖК створювалися як абсолютно безправний навчальний заклад – його випускниці отримували тільки знання і право викладати в початковій школі. Таке ж право мали випускниці гімназій з педагогічним класом. Повної рівності з випускниками університетів випускниці харківських ВЖК так і не отримали. Але відповідно до Правил від 19 грудня 1911 р. їм було надано право складати іспити в університетських державних випробувальних комісіях без додаткового дозволу міністерства. Ті, хто успішно витримував випробування, одержував звання вчительки середніх навчальних закладів. Крім того, потрібно було попередньо здати колоквіуми з предметів курсу чоловічих гімназій, які в жіночих гімназіях не вивчались, або вивчалися в неповному обсязі. Додаткові іспити скасували тільки в 1917 році.

Із року в рік курси неухильно розвивалися. У 1908–1909 навчальному році історико-філологічний факультет розділили на два відділення (історичне і словесне), засновано фізико-математичний факультет, з природничим та математичним відділеннями. Лекції стали читати зранку. Навчальні програми ВЖК по всіх чотирьох відділеннях нічим не відрізнялися від університетських – ні за змістом, ні за формою. Основною формою навчального процесу були лекції. Теоретичні знання закріплювалися на практичних заняттях. Крім обов'язкових і спеціальних дисциплін, слухачкам рекомендували додаткові курси з педагогіки, історії язичницьких релігій, археології, російської побутової етнографії, загального вчення про державу і право. У різні роки на курсах діяли студентські наукові гуртки: з вивчення давньоєгипетської та фінської мов, з новітньої російської та іноземної літератури й ін.

У 1909 р. стало зрозуміло, що без спеціальної постійно діючої групи добровольців неможлива ефективна робота з мобілізації фінансових ресурсів для потреб ВЖК. Бестужевські курси в Петербурзі показали шлях вирішення проблеми. За їх прикладом ХТВТЖ заснувало спеціальний Попечительський комітет, основною метою якого стало збирання грошей для Харківських вищих

жіночих курсів. Головою його правління було обрано Ю. О. Харіну, яка залишалася на цій посаді багато років. Значною мірою завдяки організаторській роботі попечительського комітету до початку 1914–1915 навчального року вдалося побудувати для ВЖК власне приміщення.

І Світова війна дезорганізувала економіку і звичний плін життя. Харків наповнили тисячі біженців і поранених, яких потрібно було розмістити, а працездатних забезпечити роботою. Усе це внесло корективи в роботу ХТВТЖ та його установ. Уже в перші дні війни комітет товариства організував на свої кошти лазарет для поранених, а через деякий час – ще один. Кошти на їх утримання збирали шляхом проведення благодійних заходів та збору пожертвувань. Курси надавали свої приміщення для проведення концертів на потреби поранених із лазаретів своїх засновників. Рада ВЖК, зі свого боку, вирішила відраховувати 3% викладацького гонорару на утримання сімей, призваних на війну службовців курсів із збереженням їх зарплат у повному розмірі та на утримання п'яти ліжок у лазареті №1 ХТВТЖ [23, с. 18].

Політичні події 1917–1918 рр. суттєвих змін у вищу школу не принесли, хоча й ускладнили її життя. ВЖК діяли, мимоволі співпрацюючи з усіма режимами – з Центральною радою, гетьманом П. П. Скоропадським, Директорією, радянською владою. Але навесні 1919 р. стало очевидно, що політика більшовиків у галузі освіти спрямована на націоналізацію недержавних навчальних закладів, а отже, у харківського жіночого університету в тому вигляді, в якому він існував 12,5 років (1907–1919), немає майбутнього. Сильним антирадянським аргументом став і «червоний терор» у місті. Тому не дивно, що в Харкові на денікінців поклали великі надії. А коли вони відступили під ударами Червоної армії, з ними пішла велика група інтелігенції, у т. ч. професори університету, які багато років викладали на ВЖК – С. М. Кульбакін, О. М. Анциферов, В. Х. Даватц, П. Е. Лейкфельд, О. П. Кадлубовський, Т. П. Кравець, М. І. Палієнко, О. Л. Погодін, П. П. П'ятницький, О. О. Раєвський, В. І. Савва, М. М. Салтиков, Л. О. Струве, П. П. Сушкін, О. М. Фатєєв та інші. У результаті педагогічний корпус курсів зазнав кількісних і якісних втрат. Однак формально ВЖК працювали до 2 червня 1920 року, коли були об'єднані з історико-філологічним та фізико-математичним факультетами університету в новий ВНЗ – Тимчасові вищі педагогічні курси, невдовзі перейменовані на Академію теоретичних знань.

Радянська влада, після остаточного утвердження в Харкові, зосередила в своїх руках усі функції з організації економічного, соціального та культурного життя суспільства. Громадська ініціатива виявилася незатребуваною. Тому більшість громадських організацій були розпущені, а їх установи націоналізовані. Така ж доля спіткала ХТВТЖ і всі його установи.

Таким чином, Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок за 17 років роботи істотно вплинуло на соціокультурний розвиток Харкова. Об'єднавши навколо своїх установ широкі верстви населення, воно допомогло багатьом сотням жінок подолати життєві труднощі, дати хорошу освіту дітям, самим отримати професійні знання або вищу освіту та самореалізуватися в житті.

Література

1. Амфитеатров А. Женщины в общественных движениях России. / А. Амфитеатров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.litres.ru/aleksandr-amfiteatrov/zhenschina-v-obschestvennyh-dvizheniyah-rossii>.
2. Багалея Д. И. История г. Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): Ист. моногр. Т. 2. (XIX-й и начало XX в.). / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х. : Тип. М. Зильберберг и С-вья, 1912. – 978 с.
3. Известия Харьковской городской думы. – 1913. – № 3.
4. Коллонтай А. М. К истории движения женщин-работниц в России / А. М. Коллонтай. – Х. : Всеукр. изд-во, 1920. – 32 с.
5. Миловидова Э. Женский вопрос и женское движение / Э. Миловидова // Хрестоматия под ред. К. Цеткин. – М. ; Ленинград : Политиздат, 1929. – 560 с.
6. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1904 год (1 января 1904 г. – 1 января 1905 г.). – Х. : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1905. – 70 с.
7. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1905 год (1 января 1905 г. – 1 января 1906 г.). – Х. : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1906. – 42 с.
8. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1906 год. – Х. : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1907. – 36 с.

9. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1907 год (1 января 1907 г. – 1 января 1908 г.). – Х. : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1908. – 52 с.
10. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1910 год. – Х. : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1911. – 56 с.
11. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин с 1 июля 1913 по 1 июля 1914 год. – Х. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1915. – 96 с.
12. Отчёт о деятельности Харьковских высших женских курсов, учреждённых Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1915 год. – Х. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. – 86 с.
13. Отчёт о деятельности Харьковских высших женских курсов, учреждённых Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1914 год. – Х. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1915. – 76 с.
14. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1903 год (с 15 декабря 1902 г. – 1 января 1904 г.). – Х. : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1904. – 78 с.
15. Павлюченко Э. А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер. / Э. А. Павлюченко – М. : Мысль, 1988. – 269 с.
16. Пиетров-Эннекер Б. «Новые люди» России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции. / Б. Пиетров-Эннекер – М., 2005. – 444 с.
17. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России (50–60-е годы XIX века). / Г. А. Тишкин. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1984. – 240 с.
18. Труды 1-го Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Петрограде. – Т. 2. – Пг., 1915. – 324 с.
19. Устав Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. – Х. : Тип. Г. Б. Молчадского, 1905. – 8 с.
20. Хасбулатова О. А. О благородстве и преимуществе женского пола: Из истории женского вопроса в России / О. А. Хасбулатова; Сб. науч. тр. / С.-Петербург. гос. акад. культуры и др.; Науч. ред. и сост. Р. Ш. Ганелин. – СПб. : СПбГАК, 1997. – С. 155–162.
21. Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России. (1860–1917) / О. А. Хасбулатова. – Иваново : [б. и.], 1994. – 136 с.
22. Шабанова А. Н. Очерк женского движения в России / А. Н. Шабанова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.a-z.ru/women/texts/shabanr.htm>
23. Южный край. – 1916. – 8 сент.